

รามโนห์ราบุชาสัตย์

ประวัติความเป็นมา เรื่องพระสุธน-นางมโนห์รา

ในอดีตเค้าโครงเรื่องของนิทาน โดยส่วนใหญ่จะแทรกหลักธรรมคำสั่งสอนทางพระพุทธศาสนาเข้าไป เพื่อให้ผู้ฟังหรือผู้อ่านมิได้เพียงแต่ได้รับความเพลิดเพลินจากเนื้อเรื่องหรือมีความรู้แตกฉานด้านกรอ่านเท่านั้น ยังสอนให้ผู้ฟังและผู้อ่านทำใจให้บริสุทธิ์ มีสมาธิ ทำความดีละเว้นความชั่ว นิทานพื้นบ้านพื้นเมืองที่ผสมกับนิทานต่างประเทศบางตอนของไทยมีชื่อเรียกเฉพาะว่า ปัญญาสชาดก^{*} ซึ่งปัจจุบันมีอยู่ 61 เรื่อง แต่ผลงานปัญญาสชาดกที่เป็นของดั้งเดิมมีชาดกเพียง 50 เรื่องในจำนวนเรื่องทั้งหมดที่ปรากฏอยู่ในปัญญาสชาดกมีอยู่เรื่องหนึ่งที่กล่าวถึงพระสุธนกับนางมโนห์ราคือเรื่อง สุธนชาดก¹ ซึ่งต่อมาในปี พ.ศ.2498 กรมศิลปากร

---

^{*} ปัญญาสชาดกเป็นชาดกนอกพระไตรปิฎกที่แต่งในเมืองไทย โดยเลียนแบบมาจากนิบาตชาดก (ชาดกที่อยู่ในพระไตรปิฎก ซึ่งถือว่าเป็นพุทธวจนะแท้ ๆ) ของเดิมมีเพียง 50 เรื่องตามชื่อ (ปัญญาส แปลว่า 50 ชาดก แปลว่า เรื่องที่เกิดขึ้นแล้วในทางวรรณคดีบาลีมีความหมายเฉพาะเรื่องพระชาติในอดีตของพระพุทธเจ้า หรือเรียกว่า พระโพธิสัตว์) แต่ปัจจุบันมี 61 เรื่อง สันนิษฐานว่าปัญญาสชาดกมีผู้แต่งหลายคนระหว่าง พ.ศ.1800-2300 พ.ศ.2000 พระภิกษุชาวเชียงใหม่รูปหนึ่งได้รวบรวมชาดกที่แต่งกระจัดกระจายเข้ามารวมเป็นชุดเดียวกันประกอบด้วยชาดก 50 เรื่อง อย่างไรก็ตามหลังจากประมวลแล้วก็พบว่า มีชาดกและจำนวนชาดกที่แตกต่างกัน ดังนั้นเมื่อคณะกรรมการหอพระสมุดสำหรับพระนครจัดพิมพ์ปัญญาสชาดกฉบับภาษาไทยขึ้นในปี พ.ศ.2466 ได้รวบรวมต้นฉบับที่มาจากหลายวัด แล้วคัดเลือกจนได้มา 61 เรื่อง กับปกิณกะอีก 3 เรื่อง

¹ สุภาพรรณ ฌ บางช้าง, วิวัฒนาการวรรณคดีบาลีสายพระสุตตันตปิฎกที่แต่งในประเทศไทย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533), หน้า 33.

ได้จัดการแสดงละครเรื่องมโนห์ราขึ้นโดยดำเนินเนื้อเรื่องตามเรื่อง สุนชชาดก (ดูเพิ่มเติมจากภาคผนวก) ในปัญหาสาชดก เรื่องสุนชชาดกถือว่าเป็นชาดกเรื่องที่สองในปัญหาสาชดก เป็นเรื่องที่คนไทยรู้จักกันในชื่อเรื่องมโนห์รา

บทละครเรื่องมโนห์ราสันนิษฐานว่า มีมาแต่ครั้งกรุงเก่าแต่ไม่สมบูรณ์ทั้งเรื่องลักษณะของคำประพันธ์ไม่เป็นกลอนแปดแท้ แต่แต่งปนกาพย์อย่างทีละครโนห์รา* ของทางภาคใต้ใช้เล่นกันอยู่ ลักษณะคำประพันธ์ดังนี้²

...พระเคราะห์นางนั้นมาตกลิน	ได้เจ้าบุญปลุกกลุสตัดทอง
เกรงเอื้ออเกรงอ	ให้เกรงทั้งพี่เกรงทั้งน้อง
บัญญัติให้ได้ลูกคนสุดท้อง	โถมน้องผู้เจ้ามโนห์รา...

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานในหนังสือบทละครครั้งกรุงเก่าฉบับหอสมุดแห่งชาติว่าจากการสังเกตกระบวนกลอนพบว่า บทละครเรื่องมโนห์รานั้นจะเป็นบทรุ่นเก่ากว่าบทเรื่องสังข์ทอง ซึ่งมีมาคู่กันแต่ครั้งกรุงเก่า บทละครทั้งสองเรื่องคือ เรื่องมโนห์รา และเรื่องสังข์ทอง ได้ถูกรวบรวมและจัดพิมพ์ขึ้นโดยกรมการหอพระสมุดแห่งชาติ

---

* ละครโนห์รา เป็นละครเร่ คือ อพยพกันไปเล่นตามที่ต่าง ๆ นิยมเล่นเรื่องมโนห์รา และรถเส้น (นางสิบสอง) ในสมัยโบราณ ลำดับขั้นตอนการแสดงเริ่มด้วยการโหมโรง ร้องไห้คร่ำ การรำซัดทำก่อนเข้าเรื่อง มีตัวละคร 3 ตัว คือ นายโรง ตัวนาง และจำอาวด แต่ในปัจจุบัน จำนวนตัวละครเพิ่มขึ้นตามท้องเรื่อง เครื่องดนตรีได้แก่ กลองตุ๊ก พึงคู่หรือโหม่ง ทับหรือโทน ฉาบและฉิ่ง บทละครเป็นกลอน 6 กลอน 8 นิยมใช้กลอนสดออกสำเนียงและภาษาตามท้องถิ่น การแต่งกายแต่งแบบโนห์รา นิยมแสดงกลางแจ้ง ถ้าแสดงเป็นโรงชั่วคราวไม่มีฝาผนัง มีหลังคาพอกันฝน

² กรมศิลปากร, วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม 3 (กรุงเทพฯ : ม.ป.ท., 2531), หน้า 441.

เรื่องพระสุธน-นางมโนห์รา สันนิษฐานว่าเก่าแก่กว่า 1,500 ปีจากหลักฐานใน คัมภีร์มหาวิสตุ* ของพระพุทธศาสนานิกายโลกิยตถวาทิน** ปรากฏเรื่องราวของพระสุธน-นางมโนห์ราในเรื่อง กัณฐีชาดก (เป็นเรื่องที่อยู่ในคัมภีร์มหาวิสตุ) นอกจากนี้ยังปรากฏเรื่องราวของพระสุธน-นางมโนห์รา ในเรื่องสุธนกุมาราวทาน ซึ่งอยู่ในคัมภีร์ทิพชาวาทาน*** ของพระพุทธศาสนานิกายสรวาสดีวาทิน† (กล่าวกันว่าพระสุธน-นางมโนห์ราที่มาจากเรื่องสุธนกุมาราวทานปรับปรุงมาจากเรื่อง กัณฐีชาดก)

จากผลงานวิจัยตามหลักสูตรปริญาอักษรศาสตร์มหาบัณฑิต แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยของ วิจัย ภูระหงษ์ เรื่อง การศึกษาการเปรียบเทียบที่มาและความสัมพันธ์ระหว่างฉบับต่าง ๆ ของพระสุธน-นางมโนห์รา เมื่อปี พ.ศ.2520 สรุปได้ว่าเรื่องพระสุธน-นางมโนห์รา ได้แพร่เข้ามาสู่ประเทศไทยในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 14-15 โดยมาจากอินเดียในรูปของนิทานทางพระพุทธศาสนา เข้ามาทางนครศรีธรรมราชแพร่ไปสู่เชียงใหม่ โดยการท่องเที่ยว ทำให้ต้นฉบับของเชียงใหม่กับนครศรีธรรมราชเหมือนกัน ซึ่งผิดกับฉบับของนครศรีธรรมราช เมื่อเปรียบเทียบกับฉบับของทางภาคใต้ด้วย จากนครศรีธรรมราชไปสู่ภาคกลาง โดยการแปลเป็นลายลักษณ์อักษร ดังนั้น เนื้อความของฉบับภาคกลางกับฉบับนครศรีธรรมราชจึงตรงกัน ต่างกันเพียงรูปและรายละเอียดเล็ก ๆ น้อย ๆ เท่านั้น

---

* มหาวิสตุ แปลว่า เรื่องที่ยิ่งใหญ่ เป็นคัมภีร์ทางพุทธศาสนาที่สำคัญมากเล่มหนึ่งในบรรดาคัมภีร์ทางพุทธศาสนาที่แต่งเป็นภาษาสันสกฤต ได้ชื่อว่าเป็นวินัยปิฎกแห่งนิกายโลกิยตถวาทิน มีนิทานชาดก (40 เรื่อง) แทรกอยู่ในเนื้อความของคัมภีร์โดยตลอด นิทานชาดกในมหาวิสตุหลายเรื่องคล้ายกับชาดกในภาษาบาลี แต่บางเรื่องก็ไม่มีปรากฏในชาดกของบาลี เช่น กัณฐีชาดก

** เป็นนิทานที่แยกมาจากนิทานมหาสังฆิกะเมื่อประมาณ 200 ปี หลังพุทธปรินิพพาน

*** ประมวลนิทานในพุทธศาสนาภาษาสันสกฤตของนิกายสรวาสดีวาทิน เป็นคัมภีร์เก่าแก่ร่องมาจากคัมภีร์อวทาน-ศตกะโดยเกิดขึ้นจากการรวบรวม มีทั้งหมด 38 เรื่องและแพร่หลายไปยังหลายประเทศ เช่น จีน ญี่ปุ่น ดินแดนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

† เป็นนิทานที่แยกมาจากนิกายเถรวาทิน

ดังที่กล่าวมาข้างต้น เป็นเพียงการสันนิษฐานที่สรุปจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ที่มี ส่วนเกี่ยวข้องและมีการอ้างอิงเรื่องพระสุธน - นางมโนห์ราจะเห็นได้ว่าเรื่องพระสุธน-นางมโนห์รา ได้เป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไปของชาวไทยทั่วทุกภาค ดังจะเห็นได้จาก การเล่นพื้นบ้าน ของชาวภาคใต้ที่เรียกว่า โนนห์รา ก็ได้้นำเอาเรื่องพระสุธน-นางมโนห์รามาแสดง ทางภาคเหนือมีบทคำว เรื่องพระสุธน-นางมโนห์รา ใช้สำหรับเทศน์ในงานเทศกาลเดือนสิบสอง ส่วนภาคอีสานก็มีเรื่องพระสุธน-นางมโนห์ราเป็นส่วนอันอีสาน เรียกว่าพระศรีธัน ไม่เพียงแต่จะเป็นที่รู้จักกันภายในประเทศไทยเท่านั้น หลายประเทศในแถบเอเชียก็ปรากฏหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่แสดงให้เห็นว่าประเทศนั้น ๆ ก็มีนิทานพื้นบ้านที่มีเค้าโครงเรื่องที่มีความสอดคล้องและคล้ายคลึงกับเรื่องพระสุธน-นางมโนห์รา ของประเทศไทยเราเช่นกัน ดังเช่น ที่ระเบียชปุชชัยสถานบุโรพุโธในเกาะชวา ประเทศอินโดนีเซีย³ มีแผ่นภาพศิลาจำหลัก เรื่องพระสุธน-นางมโนห์รา ปรากฏอยู่ ส่วนในประเทศจีนตอนใต้มีชนกลุ่มน้อยเรียกว่า พวกไต ก็มีนิทานพื้นบ้านอยู่เรื่องหนึ่งชื่อเรื่อง นามานันห์รา ซึ่งเข้าใจว่าเพี้ยนเป็น นามานันห์รา ที่ไทยเรารู้จักกันดี คำว่า "นา" คงเพี้ยนมาจากคำว่า "นาง" จีนจึงเรียกกลายเป็น นามานันห์รา⁴ ทั้งนี้เรื่องพระสุธน-นางมโนห์ราของไทยยังมีเค้าโครงเรื่องไปสอดคล้องกับเรื่อง ฮาโกโรโระมะของญี่ปุ่น⁵ อันเป็นเพื่อนบ้านในแถบเอเชียด้วยเช่นกัน

เรื่องพระสุธน-นางมโนห์ราที่ปรากฏในวรรณกรรมของประเทศไทย รูปแบบต่าง ๆ ประมวลได้ดังนี้

1. ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พระยาอิศรานุกาฬ (อัน) ได้นำเอาเรื่องพระสุธน-นางมโนห์รา มาแต่งเป็นฉันทน์ที่เรียกว่า พระสุธนครคำฉันทน์

³ กรมศิลปากร, บทละครเรื่องมโนห์รา (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2498), คำนำ.

⁴ สุนทรภู่ นิมิตต์พันธ์, การละครไทย (กรุงเทพมหานคร : บริษัทโรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, 2532), หน้า 95.

⁵ กรมศิลปากร, มโนห์รา (สุจิตร์) (กรุงเทพฯ : บริษัทรุ่งเรืองศิลป์การพิมพ์, 2530), คำนำ.

โดยถอดมาจากปัญญาสาตก มีจุดมุ่งหมายในการสละตัวพระเกียรติรัชกาลที่ 4⁶ ประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่งผู้แต่งเห็นแจ้งในหลักธรรมซึ่งจะเป็นปัจจัยไปสู่การบรรลุนิพพาน

2. นายพลอยได้นำเรื่องพระสุธน-นางมโนห์รา มาแต่งเป็นกลอนนิทานเรียกว่า กลอนเรื่องพระสุธน ใช้สำหรับอ่านเพื่อความสนุกสนานตั้งแต่วันที่ 2 พฤษภาคม พ.ศ. 2458⁷

3. เรื่องพระสุธน-นางมโนห์ราที่เป็นภาพย์กลอนสวด พระวรวงศ์วิสิฐ ได้กล่าวไว้ว่า "เป็นหนังสือเอาเรื่องชาดกมาแต่งเป็นภาพย์สำหรับสวด หรือเรียกว่า กลอนสวดบ้าง กลอนวัดบ้าง ซึ่งนิยมแต่งกันมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ แล้วมาถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ก็แต่งหนังสือชนิดนี้มากขึ้น"⁸

4. ภาพย์เรื่องมโนห์รา สันนิษฐานว่าเกิดประมาณต้นรัตนโกสินทร์ ระหว่าง พ.ศ. 2335 - พ.ศ. 2354 (รัชกาลที่ 1) ประกอบด้วยภาพย์ 3 ชนิด คือ ฮานี ฉับัง และ สุรางคนางค์ ใช้สวดหนังสือตามบ้านและวัดเพื่อสอนธรรมและให้ความเพลิดเพลิน

5. มโนหรานีबाट สันนิษฐานว่าผู้แต่งเป็นชาวใต้แต่งในช่วงประมาณ พ.ศ. 2312- พ.ศ. 2319 แต่งเพื่อใช้เป็นกลอนสวด

⁶ สมาคมศิษย์เก่าวิทยาลัยครูเพชรบุรี, ภาพย์กลอนสวดเรื่องพระสุธน (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์หม่อมกุฎราชวิทยาลัย, 2531), หน้า 138.

⁷ กรมศิลปากร, บทละครเรื่องมโนห์รา (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2498), ปกใน.

⁸ สุกิจ นิมมานเหมินทร์, สังข์ศิลป์ชัยกลอนสวด (พระนคร : โรงพิมพ์ศรีสุภา, 2512), หน้า 257.

6. สุนัขชาดกในปัญญาชาดก เป็นนิทานชาดกเหมือนนิทานในอรรถกถาชาดก* สันนิษฐานว่าผู้แต่งเป็นพระสงฆ์ชาวเขียงใหม่แต่งในช่วง พ.ศ.2000 - พ.ศ.2200

7. บทละครเรื่องกรงเก่าเรื่องนางมโนห์รา แต่งขึ้นเพื่อใช้แสดงละครในสมัยกรุงศรีอยุธยาลักษณะเป็นกลอนปนกาพย์

8. กรมศิลปากรได้แต่งบทละครเรื่องมโนห์รา โดยดำเนินเรื่องตามสุนัขชาดกในปัญญาชาดกแต่งขึ้นเพื่อใช้แสดงละครเมื่อ พ.ศ.2498 รวมทั้งหมด 5 จากด้วยกัน ลักษณะเป็นกลอนบทละคร

ประวัติความเป็นมาและวิวัฒนาการละครเรื่องมโนห์ราของกรมศิลปากร

องค์การศุริยวงศนาฏศิลป์ (กรมศิลปากรในปัจจุบัน) ได้จัดการแสดงละครเรื่องมโนห์รา เป็นครั้งแรกเมื่อวันที่ 26 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2498 ณ โรงละครอนศิลปากร (ดูเพิ่มเติมภาคผนวก) ในความอำนวยการของ พันเอก หลวงรพีลัทธินิธิชัย (ผู้อำนวยการศุริยวงศนาฏศิลป์) ผู้ฝึกหัดนาฏศิลป์ ได้แก่

- หม่อมแก้ว สนิทวงศ์เสนี
- ครูศรีภักดิ์ ภักธนาวิก
- ครูมัลลีย์ คงประภัสร์
- ครูลมุล ชมะคุปต์
- ครูผืน โมรารุก
- ครูจำเรียง พุฒประดับ

* ปัญญาชาดกเป็นชาดกนอกนิบาต ที่ได้รับแบบอย่างการแต่งมาจากอรรถกถาชาดก ในลักษณะการแต่งที่ประกอบด้วยเนื้อความ 3 ส่วน คือ

- ส่วนที่ 1 ปัจจุบันวัตถุ แสดงเหตุเล่าเรื่องชาดก อันเป็นเรื่องในอดีตชาติ
- ส่วนที่ 2 อดีตวัตถุ เป็นส่วนของเนื้อเรื่องในอดีต
- ส่วนที่ 3 ตอนสุดท้าย ประชุมชาดกแสดงการกลับชาติของบุคคลในเรื่อง
เรื่องเดียวกัน, ปกใน.

- ครูเจริญจิต ภักทรเสวี
- ครูสอาด แสงสว่าง
- ครูสุวรรณ ชลานเคราะห์
- ครูกรองกาญจน์ โรหิตเสถียร
- ครูอาคม สายาคม

ผู้ฝึกซ้อมคีตศิลป์และขับเพลงดนตรี คือ นายมนตรี ตราโมท และนายโองการ กลิ่นชื่น ผู้สร้างฉากและเครื่องแต่งกาย คือ นายโหมต ว่องสวัสดิ์¹⁰

ละครเรื่อง "มโนห์รา" ที่กรมศิลปากรนำออกแสดงนั้น ได้มีการนำเอาศิลปะแห่งนาฏกรรมหลายอย่างมาผสมผสานกันแล้วปรับปรุงขึ้นใหม่ โดยใช้ละครชาตรี* เป็นหลักในการปรับปรุงดังจะเห็นได้จาก เครื่องดนตรี ยังคงใช้เครื่องเป่าพาทย์อย่างที่ใช้ประกอบละครชาตรีแต่เดิมผสมอยู่ เพลงร้อง ก็มีเพลงละครชาตรีแทรกไว้ด้วย ซึ่งจะได้ยินเสียงขับร้องก็เลียนสำเนียงของชาวไทยในจังหวัดภาคใต้ ท่ารำ มีการรำช้อย่างละครชาตรีในบางตอนด้วย เครื่องสวมศีรษะ สร้างขึ้นใหม่โดยเลียนแบบเทริดของละครชาตรีเดิม และเพื่อให้ผู้ชมได้รำลึกถึงตำนานละครชาตรีแต่เดิมนิยมเล่นทางภาคใต้ของไทย จึงได้กำหนดให้ตัวพระนางบุษยผลและเจเรจา เลียนสำเนียงชาวใต้อีกด้วย

¹⁰ ศิลปากร, ละครเรื่องมโนห์รา (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2498), หน้า 1-2.

* เป็นละครดั้งเดิมแบบแรกของไทยที่เล่นกันตามพื้นเมืองทั่วไป แต่เดิมตัวละครเป็นชายล้วน มีอย่างน้อย 3 ตัว คือ นายโรงหรือตัวอื่นเครื่อง นางเอก และตัวตลก (จำอาวค) เรื่องที่แสดงได้แก่ นางมโนห์รา พระรถเมรี โคบุตร ฯลฯ ใช้วงเป่าพาทย์ชาตรี การแต่งกายขึ้นเครื่องไม้สวมเสื้อ บนศีรษะสวมเทริด ต่อมาเพิ่มตัวละครหลายตัวรวมทั้งใช้ผู้หญิงแสดงด้วย การแต่งกายอนุโลมให้สวมเสื้ออย่างละครนอก โรงละครปึกเส้า 4 ต้น มีแต่หลังคาไม่มีฉากกัน มีเตียงสำหรับนั่ง มีการตั้งเสากลางแท่นองค์พระวิสุกรรม เสด็จมาประทับก่อนเริ่มแสดงทำพิธีบูชาครู โหมโรงด้วยการประโคมเป่าพาทย์ เริ่มไหว้ครู ต่อด้วยรำชดหน้าบทแล้วเริ่มจับเรื่อง

บทละครเรื่องนี้เป็นบทละครที่สร้างขึ้นใหม่ ดำเนินเนื้อเรื่องตามเรื่อง สุธนชาต ในคัมภีร์ปัญญาชาต โดยจะเลือกเฉพาะตอนที่สำคัญและสามารถจัดแสดงบนเวทีได้มาประพันธ์ ดังนั้นบางตอนจึงไม่ปรากฏในการแสดง อีกประการหนึ่งเรื่องนี้เป็นเรื่องที่เล่าขานสืบต่อกันมาแต่โบราณ จึงเป็นการง่ายในการสร้างความเข้าใจในโครงเรื่อง ทางศิลปากรกำหนดให้จัดบทตีพิมพ์ครั้งแรกเมื่อเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2498 รวม 5 ฉากดังนี้

- ฉากที่ 1 สระโบทกษณิ กลางป่า (นายมนตรี ตรีวิมุต เป็นผู้แต่ง)
 ฉากที่ 2 ตำนกนางมโนห์รา นครปัญจาล (หม่อมแก้ว สนิทวงศ์เสนี เป็นผู้แต่ง)
 ฉากที่ 3 หน้าพระลาน (พันเอก หลวงรณลธิถิพิชัย เป็นผู้แต่ง)
 ฉากที่ 4 ป่า (นายธนิศ อัฐโพธิ เป็นผู้แต่ง)
- 4.1 อาศรมไถลัสระโบทกษณิ
 4.2 ป่าลึก
- ฉากที่ 5 ท้องพระโรง นครไกรลาส (นายมนตรี ตรีวิมุต เป็นผู้แต่ง)*

ต่อมามีการตีพิมพ์แก้ไขครั้งที่ 2 เมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. 2498 ในปีเดียวกันนั้นเอง อาจกล่าวได้ว่า ละครเรื่องมโนห์ราที่ประสบผลสำเร็จค่อนข้างมากทีเดียว เนื่องจากในสมัยนั้นไม่ปรากฏที่มีการแสดงใดที่เผยแพร่สู่สายตาประชาชนได้ยาวนานเหมือนเรื่อง มโนห์รา ซึ่งจัดแสดงถึง 108 รอบ¹¹

บทละครเรื่อง มโนห์รา เมื่อ พ.ศ. 2498 ได้นิยมใช้แสดงกันมาจนถึงทุกวันนี้ และในปี พ.ศ. 2532 นายเสวี หวังในธรรม (อดีตผู้อำนวยการกองการสังคีต กรมศิลปากร) ได้สร้างบทละครเรื่องมโนห์ราขึ้น เพื่อใช้แสดงร่วมกับระหว่างศิลปินไทย-ญี่ปุ่น กำกับการแสดงโดย นายเสวี หวังในธรรม กับ ฮะรุโอะ มิซึมิ ส่วนผู้แสดงได้แก่ คณะจารย์และนักเรียนวิทยาลัยนาฏศิลป์ คณะนาฏศิลป์คาโงกอะ อาคิโมโตะและนางพสุดี หลิมสกุล (หัวหน้าภาควิชานาฏศิลป์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย) อำนวยการฝึกซ้อม โดยนางสาวจำเรียง พุฒประดับ

* ดูเพิ่มเติมภาคผนวก

¹¹ บุณนาค ทรรทรานนท์, ผู้ชำนานาฏการพิเศษ 7, สัมภาษณ์ 21 กรกฎาคม 2535.

แสดงครั้งแรกเมื่อวันที่ 25 และ 26 สิงหาคม 2532 ณ ศูนย์วัฒนธรรมแห่งประเทศไทย
บทละครที่นายเสรี หวังในธรรมได้สร้างขึ้นนี้ใช้ชื่อเรื่องว่า "สุธนชาดก" (มโนห์ราภาคจบ)¹²

โดยดำเนินเนื้อเรื่องตามช่วงท้ายของ สุธนชาดกในปัญญาสุชาดก ซึ่งเป็นเนื้อเรื่องที่
ต่อจากบทละครครั้งแรก แบ่งออกเป็น 6 องก์ ดังนี้

- องก์ที่ 1 ไกรลาสสำราญ
- องก์ที่ 2 ปุโรหิตยึดเมือง
- องก์ที่ 3 พระสุธนคืนเมือง
  - ตอนที่ 1 แรงอิฐฐานของประชาชน
  - ตอนที่ 2 กลับนครปัญญา
- องก์ที่ 4 แจ้งเหตुर้าย
  - ตอนที่ 1 เดินทางคืนนคร
  - ตอนที่ 2 แจ้งข่าวร้าย
- องก์ที่ 5 ปราบอธรรม
  - ตอนที่ 1 เตรียมพล
  - ตอนที่ 2 ปุโรหิตพ่าย
- องก์ที่ 6 ความรักของมโนห์รา

---

¹² สมาคมนานาศิลปญี่ปุ่นไทย, กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ, สุธนชาดก
มโนห์ราภาคจบ (สุจิตร์) แสดง ณ ศูนย์วัฒนธรรมแห่งประเทศไทย วันที่ 25, 26 สิงหาคม
2532.

ครั้งต่อมา นายเสวี หวังในธรรม ได้ออกแบบรายการและทำบทขึ้นอีกครั้งหนึ่ง โดยใช้ชื่อเหมือนครั้งแรกว่า "สุธนชาดก" (มโนราห์ภาคจบ) บทที่จัดทำครั้งนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อใช้แสดงเฉลิมพระเกียรติ 60 พรรษา มหาราชินี โดยใช้ศิลปินกรมศิลปากรและศิลปินญี่ปุ่น แสดงร่วมกันในประเทศไทย และประเทศญี่ปุ่น จัดแสดงครั้งแรกเมื่อวันที่ 12 สิงหาคม พ.ศ. 2535 ณ โรงละครแห่งชาติ โดยบทละครฉบับดังกล่าวนี้ ดำเนินเนื้อเรื่องตามสุธนชาดก ในปัญหาชาดกตั้งแต่ต้นจนจบ ซึ่งแตกต่างจากบทละครของเดิมทั้งสองฉบับ กล่าวคือฉบับแรก ตัดทอนเหตุการณ์ตอนช่วงท้ายในสุธนชาดกออก ส่วนฉบับที่ 2 มีได้กล่าวถึงเหตุการณ์ตอนช่วงแรกและช่วงกลาง แต่จะเริ่มกล่าวความตอนช่วงท้ายที่ฉบับแรกตัดออก และในฉบับที่ 3 ดำเนินเหตุการณ์ครอบคลุมทั้งช่วงแรก ช่วงกลาง และช่วงท้าย ซึ่งเป็นฉบับที่ดำเนินความใกล้เคียงกับสุธนชาดกมากกว่าฉบับอื่น ๆ โดยแบ่งออกเป็น 2 องก์ ดังนี้

องก์ที่ 1 ความรักระหว่างพระสุธนกับนางโนห์รา

- 1.1 พบรัก
- 1.2 พลิตพราว
- 1.3 มโนห์ราบูชาชัย
- 1.4 พระสุธนเลือกคู่

องก์ที่ 2 ปราบอชรรณ

- 2.1 สุธนคืนนครปัจจุาล
- 2.2 ปราบปรุโรหิต

การแสดงละครเรื่อง มโนห์รา ของกรมศิลปากรในภายหลังได้มีการตัดตอนนำไปแสดงเป็นชุดสั้น ๆ หรือแสดงเป็นระบำ ซึ่งก็ได้รับความนิยมเป็นอันมาก ระบำและชุดที่นิยมตัดตอนนำไปเล่นได้แก่ กิณรีร้อนอกมโนห์ราบูชาชัย มโนห์ราบูชาชัย ระบำวีรชัย (จากตอนพระสุธนยกทัพ) พระสุธนเลือกคู่ ระบำชัชชาติ ระบำไกรลาสสำเร็จ และพราวนบุญจับนางมโนห์รา

กรมศิลปากรนำละครเรื่องมโนห์ราเผยแพร่ยังต่างประเทศ โดยนิยมแสดงระบำหรือเลือกเฉพาะตอนใดตอนหนึ่งที่น่าสนใจและเหมาะสม เช่น ได้นำจากที่ 3 หน้าพระลาน เมืองปัจจุาล (จากบูชาชัย) ไปแสดงยังประเทศพม่า อินโดนีเซีย ลาว และมาเลเซีย จัดระบำกิณรีร้อนอก มโนห์ราบูชาชัยไปแสดง ณ ประเทศออสเตรเลีย และร่วมมโนห์ราบูชาชัย

ไปแสดงที่ประเทศ อเมริกา และอีก 10 ประเทศในทวีปยุโรป เป็นต้น

จากการนิมนต์มาทละคร เรื่องมโนห์รา มาแสดงเป็นชุดเป็นตอนหรือระบำนั้น มี ำชุดหนึ่งอยู่ในเรื่อง มโนห์รา ที่อาจกล่าวได้ว่าได้รับความนิยมสูงสุดมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน นั้นคือ ำมโนห์ราบุชาลัย จากคำกล่าวของคุณจำนง ริงสิกุล ที่ให้ความคิดเห็นว่า "มโนห์รา บุชาลัย เป็นยอดของศิลปะการรำเดี่ยวหญิง ในกระบวนการแสดงนาฏศิลป์ไทย"¹³

ำมโนห์ราบุชาลัย

เป็นการรำของนางมโนห์รา* ในตอนที่ถูกลูกบุชาลัย** ซึ่งมีเค้าเรื่องย่อ ดังนี้

"นางมโนห์ราเป็นชายาของพระสุธน โอรสท้าวอาทิตย์วงศ์ ผู้ครองนครปัญจาล ในขณะทีพระสุธนคุมทัพไปปราบข้าศึก ท้าวอาทิตย์วงศ์ทรงสุบินนิมิตประหลาด ซึ่งบุโรหิตผู้รักษา

¹³ เกิดเกียรติคุณท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี 15 เมษายน 2529 (กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 2530), หน้า 29.

* ตัวเอกในบทละครเรื่องมโนห์ราของกรมศิลปากรเป็นธิดาองค์สุดท้ายของท้าว - ทุมราช และพระมเหสีแห่งนครโกธราช นางเป็นนอมมนุษย์ประเภทกนิหรหรือกนิรี ซึ่งกล่าวไว้ในวรรณคดีไทยสมัยสุโขทัย และอยุธยาตอนต้น เช่น ไตรภูมิพระร่วง กล่าวถึง กนิรอันเป็นสัตว์ หิมพานต์ยุคต้น กนิหรในวรรณคดีไทยมีสองอย่างคือ เป็นครึ่งคนครึ่งนก และเป็นคนธรรมดา แต่ใส่ปีกใส่หางบินได้อีกอย่างหนึ่ง ซึ่งตรงกับลักษณะของนางมโนห์ราในละครที่มีรูปร่างเหมือน นางมนุษย์และสาวงาม เมื่อจะไปไหนต้องใส่ปีกใส่หาง

** การบูชาของพราหมณ์และการบวงสรวงเพื่อบูชามีมาก่อนพุทธกาล มีวัตถุประสงค์ หลายอย่าง ได้แก่ เพื่อความเป็นสิริมงคล เพื่อระงับภัยพิบัติ เพื่อประโยชน์และความสุขเพื่อใช้ บนหรือแก้บน ทั้งต่อตนเอง ครอบครัว และบ้านเมือง วิธียุชาลัยทำได้ 2 วิธื คือ

1 วิธืของพราหมณ์ ต้องฆ่าคนและสัตว์ เพื่อบูชาเทพเจ้า ซึ่งการบูชายนางมโนห์รา จัดอยู่ในวิธืดังกล่าวนี้

2 วิธืของพระพุทธศาสนา ต้องสละทรัพย์สินสมบัติออกทำบุญ ประพฤติในศีลธรรมฝึกตน ให้เป็นคนบริสุทธิ์

ทำนายว่าเป็นมิตรร้ายจะต้องสะเดาะเคราะห์ด้วยการนำสัตว์มีชีวิต รวมทั้งนางมโนห์รา มาบูชาด้วย แม้จะทรงส่งสารนางมโนห์ราแต่ด้วยความหวาดกลัวภัยพิบัติจะเกิดแก่พระองค์ท้าวอาทิตย์วงศ์ จึงทรงยินยอม เมื่อพิธีเริ่มนางมโนห์ราไม่เห็นทางที่จะหนีรอดได้ จึงอุบาสุทลขอปีกหางของนาง เพื่อนำมาใส่ร้ายรำตามแบบกษัตริย์อันดงามถวายให้ทอดพระเนตรเป็นครั้งสุดท้าย ท้าวอาทิตย์วงศ์ก็ทรงประทานอนุญาต นางมโนห์ราจับปีกหางมาสวมใส่ แล้วก็ร้ายรำไปพลางกล่าวรำพันถึงพระสวามีไปพลาง แล้วนางก็บินขึ้นฟ้าหนีไปยังนครไกรลาส¹⁴

รามโนห์ราบูชาด้วยที่แสดงแทรกในละครเรื่องมโนห์รา กรมศิลป์ากรสร้างบทครั้งแรกเมื่อเดือน กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2498

ตัวอย่างบทละครเรื่องมโนห์ราของกรมศิลป์ากร
ตัดตอนจากฉากที่ 3 หน้าพระลาน นครปัญญา

ร้องเพลงกษัตริย์

ครั้งนี้ไม่กลับ	ขอกลับลับสูญ
หมดโอกาสจะกอบกู้	กรณี์สนองไท้
สิ่งใดได้ประมาณ	โปรดพระราชทานภัย
ขอพลชีวิตบริลัย	กอบกู้บูชาชัย ¹⁵

- ป้าทอทำเพลงเร็ว แยกบูชาชัย -

(นางมโนห์ราค่อยบินส่งขึ้น ๆ แล้วกล่าวคำอำลา)

รามโนห์ราบูชาด้วยที่แสดงแทรกในละครเรื่องสุธนชาดก (มโนห์ราภาคจบ) นายเสรีหวังในธรรม ออกแบบราชการและทำบท เมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2532

¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 29.

¹⁵ กรมศิลป์ากร, บทละครเรื่องมโนห์รา (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2498), หน้า 27.

ตัวอย่างบทละครเรื่องสุนชาดก

ตัดตอนจากองก์ที่ 6 ความรักของนางมโนห์รา

ฉากท้องพระโรง นครปัญจาล

- ร้องเพลง กราวรำมอญ -

ข้าพระบาท มโนห์รา อัญชิต	น้อมชีวิต อินทรี นล็ดวาท
เพราะภักดี พระสุน นมัตนตาย	จะขอรำ ครั้งสุดท้าย ถวายตัว ¹⁶

- ปี่พาทย์ทำเพลงบูชาัญญ -

(นางมโนห์รารำถวายหน้าพระที่นั่งตอนท้าย พระสุนเข้าร่วมรำด้วยแล้วประคองนางมานั่งแทน มโนห์ราลุกไปหาฝั่งนางทั้ง 6 ถอดปีกหางออกมอบให้)

รำมโนห์ราบูชาัญญที่แสดงแทรกในละครเรื่องสุนชาดก (มโนห์ราภาคจบ)
นายเสวี หวังในธรรม ออกแบบรายการและกำกับขึ้นอีกครั้งหนึ่งเมื่อเดือน สิงหาคม พ.ศ. 2535

ตัวอย่างบทละครเรื่อง สุนชาดก

ตัดตอนจากฉากที่ 3 มโนห์ราบูชาัญญ

ฉาก หน้าพระลาน

- ร้องเพลงสามไม้กลาง -

วันนี้สุดชีวิตแล้ว	ลูกแก้วจำพราวจากบทศรี
ขอพื่อนรำตามเพศกนิรี	ให้ภุมมูเล่นเป็นขวัญตา ¹⁷

- ปี่พาทย์ทำเพลงเร็ว แหกบูชาัญญ -

¹⁶ กรมศิลปากร , บทละครเรื่องสุนชาดก (มโนห์ราภาคจบ) , จัดแสดงในประเทศไทยและประเทศญี่ปุ่นในเดือน สิงหาคม 2532 , หน้า 9.

¹⁷ กรมศิลปากร , บทละครเรื่องสุนชาดก (มโนห์ราภาคจบ) , จัดแสดงในประเทศไทยและประเทศญี่ปุ่นในเดือนสิงหาคม 2535 , หน้า 6.

ทำรามโนห์ราบูชาัญ ท่านผู้หญิงแฉ้ว สนิทวงศ์เสณี เป็นผู้ประดิษฐ์ทำรำชั้นโดย
ปรับปรุงจากทำรำครสาวแบหลา ที่ท่านเคยได้รับการถ่ายทอดมาจาก หม่อมครุเอ็ม ซึ่งกล่าว
ได้ว่าเป็นมรดกทางทำรำที่ตกทอดกันมาแต่โบราณ การที่ท่านผู้หญิงแฉ้วประดิษฐ์ทำรำชุดมโนห์รา
บูชาัญขึ้นมาในนี้ เพื่อใช้แสดงประกอบในละครเรื่อง มโนห์รา ของกรมศิลปากร แสดงครั้งแรก
เมื่อเดือนกุมภาพันธ์ ปี พ.ศ. 2498 ผู้แสดงคนแรกคือ คุณบุณาค ทรรทรานนท์* ซึ่งลำดับ
การถ่ายทอดนั้นท่านผู้หญิงแฉ้วเป็นผู้คิดและถ่ายทอดให้ครุจำเรื่อง จากนั้นครุจำเรื่องจึงถ่ายทอด
ให้ คุณบุณาค อีกครั้งหนึ่ง

สำหรับวิธีประดิษฐ์ทำรำ อาจารย์พนิดา สิกธีวธรรม กล่าวเพิ่มเติมว่า "ท่านนำทำรำ
ครสาวแบหลามาเป็นหลักของการคิดทำรามโนห์ราบูชาัญ เช่น ทำชู้ริงโก่ ซึ่งเป็นท่าโบราณ
และคิดท่าจิกของนกใส่ประกอบ สำหรับท่าเข้ากองไฟ เป็นท่าที่ท่านคิดขึ้นใหม่"¹⁵

นายฉันทิชย์ กระแสสินธุ์ ได้เขียนบทความวิจารณ์การแสดงมโนห์ราบูชาัญ โดย
กล่าวถึงการื่อนำตั้งข้อความดังนี้

การื่อนำหน้าฉื่อใหม่ไฟบูชาของ "มโนห์รา" น่าดูมากอ้อมมีเสียงกระพรวนที่ผูกข้อ
เท้าตั้งกรุ่งกริ่ง เกือบจะเป็นแบบ "มโนห์รา" แท้ แม้จะกระเดียดจะมีล้าของระบำฝรั่งปนเป
อ้อมบ้างก็เป็นส่วนน้อย¹⁶

บทบาทและคุณสมบัติของนางมโนห์รา

บทบาทและคุณสมบัติของนางมโนห์ราที่จะศึกษาต่อไปนี้เป็นการวิเคราะห์จากบทละคร
เรื่องมโนห์รา กรมศิลปากรสร้างบท จัดแสดงครั้งแรก ณ โรงละครอนศิลปากรเมื่อเดือน
กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2498

* ดูเพิ่มเติมภาคผนวก

¹⁵ สัมภาษณ์ พนิดา สิกธีวธรรม, อดีตนักวิชาการ กรมศิลปากร, 22 ตุลาคม 2535.

¹⁶ ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์, กวีโวหารโบราณคดี (พระนคร: ก้าวหน้า, 2503),

1. บทบาทการดำเนินเรื่องของนางมโนห์รา

1.1 บทบาทการดำเนินเรื่องในฐานะลูก

มโนห์ราจัดเป็นนอมมนุษย์ประเภทกนิณี เป็นธิดาท้าวทুমราช แห่งนครโกธราส ซึ่งมีธิดาทั้งหมด 7 องค์ นางมโนห์ราเป็นธิดาองค์สุดท้าย (ในหนังสือมโนห์รานี้บอกกล่าวว่า นางมโนห์รา เป็นพี่สาวคนโต) ในบทละครของกรมศิลป์ากรแสดงถึงความรักของนางมโนห์รา ที่มีต่อบิดา มารดา และระลึกถึงบิดามารดาเมื่อนางถูกพรานบุญจับตัว ดังถ้อยคำพรรณนาของนาง

"แม่นั้น	มโนห์ราครวญคร่ำรำไห่
ทิ้งหกพวงก็ร้างไกล	ทิ้งน้องไว้ไว้เหวออยู่เอย
คงจะถูกข่มขู่ประหมัด	สุดคิดสุดช้ำแฉะแห
โอ้พระปิตุเรศมารดา	ลูกขอกราบบาทาทูลลาตาย" ²⁰

1.2 บทบาทการดำเนินเรื่องในฐานะลูกสะใภ้

คราวที่นางมโนห์ราจะถูกบงขำชัย นางจันทาผู้เป็นพระมารดาของพระสวามี ไม่เห็นด้วยและทูลคัดค้านท้าวอาทิตย์วงศ์ ด้วยเหตุผลต่าง ๆ มีคำพูดตอนหนึ่งที่นางจันทากล่าว ชมลูกสะใภ้

"นางเป็นสผู้ส่าที่น่ารัก	เป็นที่พึงพานักแก่บ่าวไพร่
ประชาชนคนทั้งเมืองก็อาลัย	ทั้งความผิตสิ่งใดก็ไม่มี" ²¹

²⁰ กรมศิลป์ากร, บทละครเรื่องมโนห์รา (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2498), หน้า 9.

²¹ เรื่องเตชวกัน, 18.

และนางมโนहरาผู้ซึ่งเป็นลูกสะใภ้ก็ให้ความเคารพรักนางจันทาเสมือนมารดา

ของนาง

"ฟังว่า	กัลยาแสนวิตกกอน
ครั้งนั้นเห็นที่ชวน	จะอาศัยไม่รอดตลอดไป
รอมานะทลพระชนนี	อันเรื่องนพระแม่เห็นเป็นไฉน
พระองค์ตุ้จมารดาของข้าไซ้รี	ได้โปรดให้ลูกแจ้งแห่งฮบด" ²²

และอีกตอนหนึ่งที่นางคร่ำครวญ ภายหลังจากพรานบุญนำนางถวายแก่พระสุชน และนางประทับอยู่ที่ตำหนักในนครปีศาจ

"แต่ในจิตครุ่นคิดถึงไกรลาส	แรมนิราศกุ่นข้องให้เหมองหมาง
ไอ้ชกษณกับกับนาง	ต้องเรีสร้างโศกคะนึ่งถึงลูกรัก" ²³

นางมโนहरาเป็นลูกที่บิดามารดารักใคร่เป็นอย่างมาก จะเห็นได้จากตอนที่นางหนีกลับมาไกรลาส เมื่อได้พบกับบิดามารดาทั้งสองต่างแย่งกันไ้ถามความเป็นมาด้วยความห่วงใย

"ต่างเข้าเฝ้าโลมตระโอบมกอด	ไอ้เจ้าฮอดชีวิตนิสมัย
จงกรพระธิดายาใจ	ให้ทราวมวิษขึ้นนึ่งบัลลังก์ทอง
พลางตรัสซักไซ้ไ้ถาม	ฮ้อความแต่ต้นที่หม่นหมอง
ตั้งแต่ถูกพรานไพรไซ้บ่วงคล้อง	ลูกรักต้องฮากเข็ญถึงเช่นไร" ²⁴

²² เรื่องเดียวกัน, 23.

²³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 11.

²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 41.

1.3 บทบาทการดำเนินเรื่องในฐานะภรรยา

นางมโนहरาแม้จะเป็นนางกนิษฐ
ที่พรานบุญจับตัวมาถวายพระสุธน
พระสุธนก็แสดงความรักใคร่นางด้วยความจริงใจ

"ประทับใจเหนือแท่นสุวรรณอันเรืองรอง   กรตระกองขอลดขันธ์มารศรี
นางบังคมก้มกราบพระสามี   พระเชษฐปรางเทวีด้วยความรัก"²⁵

2. คุณสมบัติของนางมโนहरา

2.1 ความเป็นสตรีร่าเริง

ในตอนที่พระสุธนได้อยู่กับนางมโนहरาตามลำพังในห้องบรรทม พระองค์ได้
กล่าวชมความงามของนาง ดังข้อความว่า

"น้องเอ๋ยน้องพี่   หญิงในรณพีระจักษ
ไม่งามเหมือนมโนहरาน้องรัก   เขาวัดกษณเปรียบดังดวงจันทร์"²⁶

2.2 ความเป็นคนซื่อสัตย์ และจงรักภักดีต่อสามี

เมื่อนางทราบว่านางจะต้องเข้าพิธีบูชาฤกษ์ นางทูลอ่อนน้อมก่อนที่จะตาย มี
ข้อความที่แสดงถึงความซื่อสัตย์ของนางที่มีต่อสามี

"หวังจะเป็นเกือกทองรองบาท   ไปจนกว่าชีวาตจะเป็นผี
สารพัดสัตย์ซื่อต่อภู่   มิเคยที่จะรังเกียจเกียงงอน"²⁷

²⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 12.

²⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

²⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 23.

ถึงแม้ว่านางจะเป็นนอมนุษย์ แต่นางก็มีความรักความซื่อสัตย์ต่อพระสวามีอย่างแท้จริง ก่อนที่นางจะบินหนีไป นางได้กล่าววามารดา พร้อมกับฝากบอกหนทางที่จะตามหานางในบทเจรจาระหว่างพระกัศสป์ และพระสุชน ตอนที่ติดตามนางมโนห์ราเข้าไปในป่าลึก พระกัศสป์ก็ได้กล่าวถึงนางมโนห์รา

"พระกัศสป์-อันธรรมาศตริที่ซื่อสัตย์ ย่อมนับถือสามียิ่งชีวิต ไม่มีใครในโลก ประเสริฐยิ่งไปกว่าสามีของตน เมื่อไม่มีมหันตพิตร แม่มโนห์ราก็เหมือนกับถูกทอดทิ้งให้อยู่โดดเดี่ยว"²⁸

นางมโนห์รามีความห่วงใยในสามีของนางอย่างยิ่ง ดังจะเห็นได้จากถ้อยคำที่พระกัศสป์แจ้งแก่พระสุชนว่านางได้ฝากผ้ากับแหวนไว้ให้แก่พระสุชน พร้อมทั้งฝากบอกด้วยว่าการที่จะติดตามหานางหรือไม่สุดแล้วแต่ความประสงค์ของสามี แต่หนทางที่จะเดินทางไปพบนางนั้นทุรกันดารมาก

"เมื่อนั้น	พระมุนิจิตตสังสาร
ทลเกลลงแจ้งเรื่องเขาวมาลัย	ให้ภบาลคือชคลาชวาชงกา
วันเมื่อมโนห์ราจากธานี	เทวีเชอแฉะเข้ามาหา
รำพันถึงความลี้ลวจา	และฝากผ้ากับแหวนไว้แทนองค์
ซึ่งจะติดตามทราวมวย	สุดแต่ท้าวไทจะประสงค์
ทางลำบากยากแค้นในแดนดง	โคมองรำสิ่งทุกสิ่งอื่น" ²⁹

พระสุชนก็มีความรักใคร่นางมโนห์รา จะเห็นได้จากตอนที่นางมโนห์รากลับถึงนครไกรลาส และกราบทูลเรื่องพระสุชน ให้พระบิดาทรงทราบ

"พระสุชนเป็นบุรุษสุดประเสริฐ	น้ำจิตเลิศซื่อสัตย์เสน่หา
มันสมิครรักลูกผูกอุรา	พระองค์เป็นภรรดาที่แสนดี" ³⁰

²⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 31.

²⁹ เรื่องเดียวกัน, 32.

³⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 42.

2.3 ความเฉลียวฉลาดและมีไหวพริบ

ในบทละครได้บรรยายให้เห็นถึง ความมีไหวพริบและเฉลียวฉลาดของนาง มโนห์รา ดังตอนที่ถูกจับตัวบูชาชัญนางก็ได้คิดลอบายชอปีกหางเพื่อจะได้พ้อนร้าวาสท้าว อาทิตยวงศ์เป็นครั้งสุดท้ายแล้วนางก็บินหนีไป จะเห็นได้ว่านางใช้ไหวพริบ และสติปัญญาเพื่อ ความอยู่รอดของตัวเอง

"เมื่อนั้น
สมหวังดังจิตที่คิดไว้

มโนห์รานารีศรีใส
จึงกราบทูลท้าวไทไปทันที

- ปีกาพย์รับเบา ๆ -

- พุด -

วันนั้ที่สุดชีวิตแล้ว	ลูกแก้วจำพรากจากบทศรี
ขอพ้อนร้าวตามเพศกนินรี	ให้ภุมมูเล่นเป็นขวัญตา
จะได้ทรงรำลึกนึกถึงลูก	พันผูกพระทศให้หนักหนา
ของค์สมเด็จพระมารดา	ประทานปีกหางมาให้ลูกนี้

ร้องเพลงสามไม้กลาง (ต่อ)

เสร็จแล้วชอกวาชีวาคม	สิ้นชาติสิ้นรักสิ้นศักดิ์ศรี
สนองคุณพระองค์ทรงธรณี	นารีสะอื้นให้พิไรวอน

ร้องเพลงกราวรำสองชั้น

เมื่อนั้น	มโนห์ราเจิดจาสาสสมร
ดีพระทศเห็นไม้ม้วยมรณ	ประนมกรกราบบาทพระบิดา
แล้วรับปีกหางมาสวมใส่	แกว่งไกวกระหน่อปีกโฉงฉา

2.4 ความเชื่อเรื่องเวรกรรม

นางมโนหีรามีความเชื่อเรื่องเวรกรรมที่เก่าไว้แต่ชาติก่อนหลายตอน

เช่น ตอนที่นางรำพึงรำพันกับตัวเอง

"อนิจจาเวรสร้างแต่ปางก่อน มาตามรอนชกเชิญเห็นประจักษ์
ต้องจากเมืองจากญาติอนาถิก นางกันแสงชบพิตรลงโศก"³⁵

เมื่อพระสุธนแจ้งข่าวทัพซำคักมาประชิดเมืองและต้องยกทัพไปรับนางได้กล่าวว่า

"บังเอิญมาพบองค์พระทรงศรี ทรงเมตตาปราณีหาน้อยไม่
หวังฝากกายหมายพิงภูวไนย มามีกรรมจำไปให้ไกลกัน
น้องอยู่หลังจะละห้อยคอยหา จะหลังแต่น้ำตากันแสงศัลย์
จะระทมขมขื่นทุกคืนวัน พวกพี่น้องสงฆ์เงินชุกไม่มี"³⁶

อีกครั้งหนึ่งเป็นตอนที่นางมโนหีรากล่าวกับท้าวอาทิตย์วงศ์ เพื่อทูลขอให้หยุดการ
บุช้ำสัญญาว่าจะ เพื่อรอให้พระสุธนยกทัพกลับเมืองก่อน แต่ท้าวอาทิตย์วงศ์ไม่ทรงยินยอม

"น่าน้อยใจ กรรมอันใดย่ำยีจนปี่ปน
ครั้งนี้เห็นท่าเข้าตาจน นฤมลกราบทูลพระราชา"³⁷

³⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 11.

³⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 13.

³⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 23.

โอกาสที่แสดง

เมื่อท่านผู้หญิงแล้ว สนทนวงศ์เสนา แต่งทำรามโนห์ร่าขึ้นในระยะแรกจะใช้รำในงาน
เผยแผ่รำให้ประชาชนชั้น ๗ โรงละครศิลปากรและกรมศิลปากรจัดแสดงต้อนรับอาคันตุกะ เท่า
ที่ปรากฏจากหลักฐาน 2 ครั้งด้วยกันคือ

1. จัดแสดงถวายสมเด็จพระเจ้าเลโอโปลด์ อัครพระราชอาคันตุกะแห่งเบลเยียมและ
พระชายา ๗ หลบประสูติ ณ ธรรมสถานเสื่อป่าเมื่อวันที่ 1 กุมภาพันธ์ 2504 แสดงมโนห์รา
บุษายัญ ในละครเรื่องมโนห์ราเป็นรายการแสดงที่ 2 ต่อจากรายการที่ 1 คือฟ้อนเทียน
ออกถวายแพถวายพระพร

2. จัดแสดงถวายมกุฎราชกุมาร อากิฮิโตะ และเจ้าหญิงมิชิโกะแห่งญี่ปุ่น ๗
หลบประสูติ ณ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เมื่อวันที่ 16 ธันวาคม พ.ศ. 2507 ได้แสดงมโนห์รา
บุษายัญในละครเรื่องมโนห์ราเป็นรายการที่ 3 ต่อจากรายการที่ 1 รำถวายพระพรและ
รายการที่ 2 โขนชุดทศกัณฐ์ลงสวน

ครั้นต่อมากรมศิลปากรได้นำไปแสดงในโอกาส และสถานที่ต่าง ๆ ทั้งใน
ประเทศและต่างประเทศแต่ละครั้งก็แสดงไม่ว่าจะรำเป็นเรื่องหรือรำเป็นตอน ๆ ก็จะมีเลือก
ตอนกับรามโนห์ราบุษายัญด้วยทุกครั้ง

1. งานเผยแผ่รำให้ประชาชนชั้นในประเทศ มีดังนี้
  - งานเผยแผ่รำให้ประชาชนชั้น ๗ สังกัดศาลา (สนามบริเวณพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ)
  - เผยแพร่ศิลปวัฒนธรรมไทยทางสถานีวิทยุโทรทัศน์ ช่อง 4 ช่อง 5
ช่อง 3 และช่อง 7
  - งานเผยแพร่นาฏศิลป์ไทย ร่วมกับคณะนาฏศิลป์ดาโยโกะอาคิโมโตะ
๗. ศูนย์วัฒนธรรมแห่งประเทศไทย วันที่ 25 และ 26 สิงหาคม พ.ศ. 2532

2. งานราชการต่าง ๆ เช่น

- งานทำเนียบรัฐบาลเพื่อต้อนรับอาคันตุกะจากต่างประเทศ
- งานฉลองครบรอบความสัมพันธ์ 10 ปี ไทย-ญี่ปุ่น

ณ โรงละครแห่งชาติ ระหว่างวันที่ 23-25 พ.ศ.2530

3. งานทางด้านวิชาการ ได้แก่

- การสาธิตประกอบการแสดงของวิทยาลัยนาฏศิลป์ กรมศิลปากรและ
วิทยาลัยครูหลายแห่ง

4. งานเผยแพร่ในต่างประเทศ ได้แก่

- การแสดงจากที่ 3 หน้าพระลาน เมืองปัญจาล (จากบุษย์)
จัดแสดง ณ ประเทศพม่า

- ระบายกรรร้อน ออกมโนห์ราบุษย์จัดแสดง ณ ประเทศออสเตรเลีย
- ระบายกรรร้อนบุษย์จัดแสดง ณ ประเทศอเมริกา 10 ประเทศใน
ทวีปยุโรป จีน ญี่ปุ่น (ทั้ง 3 ครั้ง)

- ระบายกรรจัดแสดง ณ เกาหลีเหนือ ฮังกง

5. งานมงคลต่าง ๆ เช่น งานมงคลสมรส งานแซ่ด

6. งานที่เกี่ยวกับพิธีกรรมทางศาสนา เช่น งานฌาปนกิจศพ เป็นต้น

7. งานแสดงเพื่อประกอบธุรกิจตามร้านอาหารไทยต่าง ๆ เช่น ห้องอาหาร
บ้านไทย เป็นต้น

จากงานแสดงดังกล่าวมาจะเห็นได้ว่าระบายกรรบุษย์ได้รับความนิยมนำไปแสดง
งานต่าง ๆ เพราะสามารถใช้แสดงได้ในงานทั่วไปทั้งงานมงคลและงานอวมงคล

ทำนองเพลงประกอบการแสดง

แนวความคิดบรรจุเพลงมโนห์ราบุษย์อาจารย์มนตรี ตราโมทเป็นผู้คิดขึ้น โดยนำ
เพลงที่หลวงประดิษฐ์ไพเราะ* (ศรี ศิลปบรรเลง) ได้แต่งไว้เพื่อบรรเลงเพลงเรื่องแขกไทร
แล้วอาจารย์มนตรีนำเข้ามาปรับใช้กับระบายกรรบุษย์ โดยเรียกชื่อว่า เพลงแขกบุษย์

---

* เกิดวันที่ 6 สิงหาคม พ.ศ.2424 เป็นศิษย์ของพระประดิษฐ์ไพเราะ (ครูมีแขก
หรือมี ครุฑขางกร) เป็นนักดนตรีไทยที่มีฝีมือดีทางระนาดเอกจนมีชื่อเสียงในสมัยรัชกาลที่ 6
กล่าวกันว่าแต่งเพลงไว้มากกว่า 300 เพลง โดยเฉพาะเพลงเถาที่มีสำเนียงแขก เช่น
แขกชาวเถา แขกสำหรับเถา เป็นต้น ถึงแก่กรรม วันที่ 8 มีนาคม พ.ศ. 2497 รวมอายุ
73 ปี

รอบรอบขอบลานชานพับปลา แล้วกลับมาบังคมคัลอุยษ์³¹

ความมีสติปัญญา เจ็บแสบแหลมของนางในการเอาตัวรอด ทำให้นางจินทา
กล่าวชมด้วยความพอพระทัย

"เมื่อนั้น	นางจินทาเอม่อมยิ้มน้อยใหญ่
สรรเสริญสัพโสปัญหาไว	ครั้งนี้ไม่มีภัยแล้วแก้วลูกอา
นางแก้มกอดจูบลบหลัง	ร้อยซึ่งจะจากแม่แน่นแล้วหนา
จงพ้อนรำดูเล่นเป็นขวัญตา	ให้เทวาสรรเสริญจำเริญพร" ³²

ครั้นเมื่อนางกลับถึงเมืองก็ได้เล่าให้พระบิดาและพระมารดา รู้ถึงเรื่องราวที่นางหนี
กลับไกรลาส เนื่องจากสาเหตุที่ว่าท้าวทุมราชต้องสะเดาะเคราะห์ด้วยการบูชาอัญ นางเป็น
กนิษฐจึงถูกจับเข้าทำพิธีด้วย แต่นางทำอุบายพ้อนรำโดยทูลขอปีกและหางสวมใส่ในขณะรำ
ด้วย ซึ่งถือว่าเป็นความฉลาดหลักแหลมของนาง

"ต้องเอาข้าวบูชาอัญจะพลันหาย พระฤาษายเชื่อคำตามนุสนธิ
ข้าจึงต้องถ่ายเทด้วยเล่ห์กล จรตลหนีคืนมาเวียงชัย"³³

เมื่อพระสุชน ถึงเมืองไกรลาสแล้วเข้าเฝ้าท้าวอาทิตย์วงศ์ พระองค์ได้ตัดหัว
พระสุชนถือศำที่กล่าวแสดงถึงความภาคภูมิใจในความฉลาดของลูกสาวที่หนีรอดมาได้

"ท้าวทุมราช-ก็เมื่อเธอรักมโนห์ราถึงเพียงนี้ ทำไมจึงปล่อยให้เขาเอาตัวไปเผาไฟ
บูชาอัญล่ะ นี่ดีแต่ลูกฉันทฉลาดพอที่จะขอปีกหางหนีเอาตัวรอดมาได้หาไม่
ก็คงเป็นเถื่อนไปแล้วสิ มันจะมีอุบายลึกลับซับซ้อนกันอยู่ละกระมัง"³⁴

³¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 24-26.

³² เรื่องเดียวกัน, หน้า 26.

³³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 43.

³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 47.

ชั้นเดียว เป็นเพลงที่มีท่วงทำนองเพียงอย่างเดียวไม่มีทริ่ง จากคำกล่าวของอาจารย์มนตรี ตราโมท "ถึงตอนบุชาญณ์ ฉันก็นึกได้ถึงเพลงนี้ท่วงทำนองมันเหมาะที่จะรับบุชาญณ์ได้ดี... ..นำมาใช้ก็ได้ผลดี เป็นการฟื้นฟูเอาเพลงของครูบาอาจารย์มาใช้เป็นมารยาทที่ดีเหมือนกัน....." ^{๓๘}

ดนตรีประกอบการแสดง

เนื่องจากกรมศิลปากรได้ปรับปรุงละครเรื่องมโนห์ราจาก สุชนชาติก โดยใช้ละครชาตรีเป็นหลักในการปรับปรุงบทละครดังกล่าว ดังนั้นเครื่องดนตรีที่ใช้ นอกจากเครื่องดนตรีที่บรรเลงในวงปี่พาทย์เครื่องคู่ เครื่องห้า เครื่องใหญ่แล้ว ยังมีเครื่องประกอบจังหวะบางชิ้นที่นำมาผสมกับวงปี่พาทย์ได้แก่ โทนชาตรีและกลองชาตรี ดังนั้น การรับมโนห์ราบุชาญณ์จึงใช้เครื่องดนตรีที่กล่าวมาด้วย แต่ถ้าจะกล่าวถึงความนิยมวงที่ใช้บรรเลง มักใช้วงปี่พาทย์ไม้นวม ^{๓๙} ดังมีเครื่องดนตรีดังต่อไปนี้

1. ระนาดเอก เป็นเครื่องดนตรีประเภทเครื่องที่ทำด้วยไม้ มีมาตั้งแต่ก่อนสมัยกรุงศรีอยุธยา เป็นเครื่องดนตรีที่มีความสำคัญในการเป็นผู้นำของวงปี่พาทย์
2. ระนาดทุ้ม สร้างขึ้นในรัชกาลที่ 3 เป็นเครื่องดนตรีประเภทเครื่องตาม มักจะไม่ดำเนินตรงตามแนวเนื้อเพลง แต่บรรเลงขัด ล้อ เหลี่ยม ผสมผสานไปกับระนาดเอก
3. พี่องวงใหญ่ มีมาแต่สมัยสุโขทัย ใช้ไม้ตี 2 อัน ลูกฆ้องทำด้วยโลหะประเภททองเหลือง 16 ลูก จัดว่าเป็นเครื่องดนตรีที่เป็นหลักสำคัญของวงปี่พาทย์
4. พี่องวงเล็ก มีลักษณะคล้ายฆ้องวงใหญ่ สร้างขึ้นในรัชกาลที่ 3 มีหน้าที่ดำเนินทำนอง โดยเก็บถี่ ๆ
5. ซลุ่ยเพียงออ เป็นเครื่องดนตรีประเภทเครื่องเป่า มีขนาดกลางใหญ่กว่าซลุ่ยหลิน และเล็กกว่าซลุ่ยอู้ เป่าให้มีเสียงยาวโหยหวน เก็บถี่ ๆ ช่วยในการดำเนินทำนอง

^{๓๘} สัมภาษณ์ มนตรี ตราโมท , ศิลปินแห่งชาติ, 16 ตุลาคม 2535.

^{๓๙} สัมภาษณ์ศิลปิน ตราโมท, หัวหน้าฝ่ายดุริยางค์ไทย กองการสังคีต กรมศิลปากร,

6. ซอฮู้ เป็นซอสองสายเช่นเดียวกับซอด้วง มีมาตั้งแต่ปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา ซอฮู้ที่นำเข้ามาบรรเลงร่วมในวงปี่พาทย์ ไม่นานนี้มีหน้าที่ดำเนินทำนองให้ลูกเคล้าฮู้เข้าหอกล่อ ให้ครึกครื้นสนุกสนาน
7. โทนชาติตรี ตัวกลองทำด้วยไม้ เวลาตีใช้มือข้างหนึ่งตี ส่วนมืออีกข้างหนึ่งคอยปิด เปิด ปากกลอง หรือใช้ตีประกอบการแสดงโน้ตหรือชาติตรี
8. กลองชาติตรี (กลองตึกหรือกลองเล็ก) เป็นเครื่องดนตรีประเภทเครื่องตีด้วยไม้ 2 อัน มีขนาดเล็กกว่ากลองทัด แต่เดิมใช้ในการแสดงละครชาติตรี
9. จิ้ง สำหรับหนึ่งมี 2 ผา ตีประกบกันให้ดังจิ้งและจับ มีหน้าที่ควบคุมจังหวะย่อยให้ผู้บรรเลงเครื่องดนตรีอื่น ๆ ดำเนินไปพร้อมเพรียงกัน
10. กรับพวง เป็นเครื่องดนตรีที่ใช้ตีเพื่อกำกับจังหวะย่อย วิธีที่จะใช้มือข้างหนึ่งถือตามกรับพวงไว้ แล้วตีลงบนฝ่ามืออีกมือหนึ่งตามจังหวะเพลง

เครื่องแต่งกายและการแต่งหน้า

นายโหมต ว่องสวัสดิ์ เป็นผู้ออกแบบเครื่องแต่งกายและเขียนลายเส้นเป็นภาพโดย ศรีชะสวม มงกุฎกษัตริย์* (รูปทรงมีขนาดเล็กกะทัดรัดกว่ามงกุฎกษัตริย์อย่างนางสีดาสวม โดยลักษณะของยอดสั้นกว่าและส่วนของสาแหรกยาวกว่ามงกุฎกษัตริย์ที่ใช้มาแต่เดิม) ใส่เสื้อในนางนุ่งผ้ายก สวมรัดสะเอวและกรองคอรวมทั้งเครื่องประดับ (จิ้งนาง ต้นแขน ทั้อมมือ เข็มขัด กระพรวนเท้า) ใส่ปีก หาง และสวมเล็บ สำหรับการนุ่งผ้ายก (สมัยก่อนใช้ผ้ายกสีแดง ปัจจุบันใช้สีเขียว) นั้น จับชายพกทั้งด้านขวาและด้านซ้ายโดยแผ่จับออกทั้งสองข้าง* ในการจับแผ่นนั้น อาจารย์ บุนนาค ทรรทรานนท์ อธิบายว่า เมื่อครั้งประธานาธิบดีพม่า (อู) มาเยือนประเทศไทย ได้จัดการแสดงละครเรื่องมโนห์รา และเครื่องแต่งกายของมโนห์ราบูชาัญญ ได้เปลี่ยนการนุ่งผ้ายกเป็นกรณีพิเศษ จากจับชายพกที่แผ่ออกจากจับด้านข้างทั้งสองด้านเป็นการจับแผ่ชายพกโดยด้านหนึ่ง ขึ้นแผ่ปิดระหว่างอก ส่วนอีกด้านหนึ่งแผ่ลงตรงกลางใต้หัว เข็มขัด การจับลักษณะนี้ ป้าเลื่อม (ไม่ทราบนามสกุล) เป็นผู้แต่ง หลังจากนั้นการแต่งกายแบบนี้ ก็มีได้

* ในทางช่างเรียกเทริดนางที่นางมโนห์ราสวมใส่ว่ามงกุฎกษัตริย์

** ครูลมูล ยมะคุปต์ ครูมัลลีย์ คงประภักดิ์ ครูผัน โมรากุล เป็นผู้แต่งให้อาจารย์ บุนนาค ทรรทรานนท์ เมื่อแสดงครั้งแรก ณ โรงละครศิลปากร พ.ศ. 2498.

นำมาใช้กับการรำโนห์ราบูชาอีกเลย คงใช้การนั่งพับเข่า แบบจับชายพกแผ่ออกด้านข้าง เหมือนเดิม

เกี่ยวกับกระพรวนเท้า อาจารย์พนิดา สิทธีวรณ ได้อธิบายว่า "สมัยนั้นได้รับคำสั่งจากครุฑนิตให้ซื้อกระพรวน มาทำเป็นข้อเท้ามโนห์ราบูชาญ ได้ซื้อจากร้านแถวบ้านหม้อ เป็นกระพรวนเงินเม็ดกลม มอบหมายให้ฝ่ายช่างเครื่องชูปทองและนำมาใช้กับการรำบูชาญ เพื่อให้เสียงกระพรวนดังเข้ากับเสียงดนตรี ทำให้จังหวะเพลงชัดเจนขึ้น โดยนำมาใช้ตั้งแต่เริ่มซ้อมรำ"⁴⁰

สมัยก่อนกระพรวนมีลักษณะเป็นวงลวดคล้องเหมือนกระพรวนเท้าของเด็ก แรกเกิดมิได้ทำด้วยผ้าต่วนเช่นในปัจจุบัน เป็นที่น่าสังเกตว่า กระพรวนเท้าที่นำมาใช้ให้เกิดเสียงขบะรำยรำคงจะทำขึ้นเพื่อดึงดูดความสนใจของคนดู มีลักษณะคล้ายปลอกขาของนกหรืออีกนัยหนึ่งน่าจะได้รับอิทธิพลจากนาฏศิลป์ต่างชาติ คือประเทศอินเดียเพราะศิลปะของอินเดียใช้กระพรวนเท้าเป็นสื่อในการเต้นระบำประกอบเพลง

ส่วนปีกและหางเป็นชิ้นส่วนของเครื่องแต่งกายอย่างหนึ่ง แต่เดิมผ้าที่ใช้ทำปีกใช้ผ้าตาด ปัจจุบันใช้ผ้าต่วนสลับสีปักคั่นและเลื่อม เข้าใจว่าน่าจะเลียนแบบปีกและหางของนางกนิษฐ ที่เห็นได้จากภาพจิตรกรรมของไทยตามอุโบสถวัดต่าง ๆ การแต่งกายที่มีปีกหางของรำชุดมโนห์ราบูชาญ คล้ายคลึงกับการแต่งตัวของพวกโนรา ซึ่งนายสุทธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ได้แสดงความเห็นเกี่ยวกับการแต่งตัวของพวกโนราไว้ในภาคผนวก ของหนังสือมโนหรานิบาตว่า"... ส่วนเครื่องแต่งกายที่ว่าทำไมจึงต้องมีปีกมีหางอย่างนางกนิษฐเล่า ก็ตอบได้ว่าเพื่อความงดงามตามแบบศิลปะ และเพราะความเหมาะสมที่จะกรีดกราย รำยรำ....."

ส่วนเล็บที่ผู้แสดงสวมใส่ มีทั้งหมด 8 อัน สวมทุกนิ้ว ยกเว้น นิ้วหัวแม่มือการที่ผู้แสดงสวมเล็บเข้าใจว่า น่าจะได้รับอิทธิพลจากการแสดง โนห์ราชาติตรี (การแสดงพื้นเมืองของจังหวัดแถบภาคใต้) เพราะการแสดงละครเรื่องมโนห์ราเป็นละครที่ปรับปรุงมาจากละครชาติตรี ทั้งนี้เพราะต้นเค้าของละครชาติตรีมาจากโนรา ซึ่งมีการสวมเล็บ เล็บที่ใช้สมัยเริ่มแรกนั้น ใช้สังกะสีชุบสีทอง ไม่ได้ใช้ทองเหลืองอย่างในปัจจุบัน⁴¹

⁴⁰ สัมภาษณ์พนิดา สิทธีวรณ, อดีตนักวิชาการ กรมศิลปากร, 22 ตุลาคม 2535.

⁴¹ สัมภาษณ์บุณาค ทรรทรานนท์, ผู้อำนวยการพิเศษ, 13 ตุลาคม 2535.

ในสมัยโบราณมีการสวมเล็บในละครไทยดังมีหลักฐานที่ว่า "... เล่นเรื่องพระประวัติพระเจ้าแผ่นดิน ดังที่เคยเป็นอยู่ในวังทุกวันแต่งตัว อย่างสวยงาม ตัวละครที่เป็นตัวพระเจ้าแผ่นดินกับพระมเหสีนั้นได้สวมเล็บยาวหลายนิ้ว ทำด้วยทองคำ ซึ่งเล็บยาวนั้นเป็นเครื่องหมายว่าเป็นผู้มีตระกูลอันสูงศักดิ์..."⁴²

อาจารย์เฉลย ศุขะวณิช เล่าว่า "ในสมัยปลายรัชการที่ 5 เมื่อเวลา แสดงไม่ได้สวมเล็บแล้ว แต่เคยเห็นพวกละครไฟตอนที่อาจารย์ยังเป็นเด็ก เข้าใจว่าคงจะเอาอย่างละครโนรา เพื่อแลดูนิ้วอ่อนและสวยงาม"⁴³

ในสมัยจอมพล ป.พิบูลสงคราม นาฏศิลป์ไทยได้รับอิทธิพลนโยบายทางการเมืองของจอมพล ป.พิบูลสงคราม ซึ่งกำหนดให้คนไทยในยุคนั้นสวมหมวก ใส่รองเท้า ส่งผลให้การแสดงละครเรื่องมโนห์รา เมื่อครั้งถ่ายรูปรทำสูจิบัตร ผู้แสดงเป็นนางมโนห์รา ต้องสวมรองเท้าปลายงอนถ่ายรูปร แต่เมื่อแสดงจริงไม่ได้สวมรองเท้าเพราะไม่สะดวกในการรำรำ

อาจารย์บุญาค ทรรทรานนท์ ได้เล่าถึงการแต่งหน้าของนางมโนห์ราตอนบุชชาลัยว่าเมื่อครั้งแสดง ณ โรงละครศิลปากร ในสมัยก่อนต้องมีการมัดตัว ล่าคอ แขน โดยใช้น้ำมันใส่ผสมรามอลี่ของผู้ชายทาตัวให้ทั่ว แล้วละลายฟันเงินกับน้ำมันมามัดตัวให้ทั่วทั้งตัว ส่วนแก้มใช้ผงฟันสีชมพูผสมฟันเงิน สมัยก่อนไม่มีอายเซโดว์ เมื่อจะแต่งตาเป็นนกระบายตาโดยใช้น้ำมันใส่ผสมชาย (หรือครีม) ผนกับดินสอสีดำแล้วใช้นิ้วชี้ได้หนึ่งตาให้ดำและโต ซึ่งอาจารย์บุญาคใช้วิธีเขียน SECOND LINE ด้วย เพื่อทำตาให้เป็นสองชั้น ต่อมา เมื่อเครื่องสำอางค์ของต่างประเทศแพร่หลายเข้ามา ได้ใช้แพนเค้กของ MAX FACTOR และใช้ อายละลายเนอร์ แต่งตาแบบนก โดยเขียนตาเฉียงจากหางตาขึ้นไปสู่ระดับคิ้วเป็น 4-5 เส้น เขียนคิ้วให้หัวคิ้วต่ำกว่าหางคิ้วเพื่อให้ตาเฉียงเหมือนตาของนก ซึ่งในบางครั้งครุจำเรียง กรุณาแต่งหน้าให้ด้วย⁴⁴

⁴² เฟ่ง พ.ป.บุญาค. แปลแต่เรื่องเซอร์ฮอนโบว์ริง. ทางไมตรีกับฝรั่งในรัชกาลที่ 4. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหลวงจรัล สนิทวงศ์. 31 มีนาคม 2502, หน้า 78.

⁴³ สัมภาษณ์ เฉลย ศุขะวณิช, ศิลปินแห่งชาติ, 13 กันยายน 2535.

⁴⁴ สัมภาษณ์ บุญาค ทรรทรานนท์, ผู้อำนวยการพิเศษ, 13 ตุลาคม 2535.

ต่อมา การแต่งหน้าได้รับอิทธิพลจากการแสดงโชนิกุ ซึ่งเป็นคณะระบำญี่ปุ่น จัดแสดงที่โรงหนังเอ็มไพร์ เทคนิคที่อาจารย์บุ๋นนาคได้ไปชมการแสดงและนำมาปรับใช้กับการแต่งหน้ามโนห์ราคือ การนิยมนำกากเพชรประดับหน้าตา และริมฝีปาก

ฉากประกอบการแสดง

ด้วยเหตุที่ว่ารามโนห์ราบูชาัญญ เป็นชุดการแสดงที่ช่วยเน้นท้องเรื่องในละครให้มีชีวิตมากขึ้น ดังนั้นการออกแบบฉากของรามโนห์รา จึงเป็นไปตามเนื้อเรื่องที่ปรากฏในบทละครที่สร้างจากรรณกรรม ซึ่งเหตุการณ์ในเรื่องจะเป็นตัวกำหนดฉากอย่างชัดเจน การแสดงโชน และละครแต่ละครั้งของกรมศิลปากร ณ โรงละครศิลปากร ผู้ที่ออกแบบฉาก สร้างฉาก และออกแบบเครื่องแต่งกาย คือนาย โหมต ว่องสวัสดิ์

ละครเรื่องมโนห์ราเป็นละครที่เปลี่ยนฉากตามท้องเรื่อง ดังนั้นเพื่อความสมบูรณ์ของฉากจึงมักแสดงในโรงละคร มโนห์ราบูชาัญญ เป็นการแสดงฉากหนึ่งของละครเรื่องนี้ จึงมีการจัดฉากตามท้องเรื่องเช่นกัน

ครั้งที่กรมศิลปากรจัดละครเรื่องมโนห์รา ตอนบูชาัญญออกแสดงที่เวทีโรงละครศิลปากร เมื่อ พ.ศ. 2498 ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช มาดูแล้วเขียนชมเชยลงในหนังสือสยามรัฐ ปีที่ 5 ฉบับที่ 1427 วันอาทิตย์ที่ 13 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2498 ในหัวข้อเรื่อง "เก็บเล็กผสมน้อย" เกี่ยวกับเรื่องสร้างฉากว่า

"เรื่องของการสร้างฉากนั้น ผู้เขียนชมคุณโหมตมาเสียจนกลายเป็นของธรรมดาไปแล้ว คราวนี้คุณโหมตก็ปล่อยกลเม็ดไว้หลายอย่าง เพียงแต่ดูฉากอย่างเดียวก็น่าชม"

นายสุธี ปิวบุตร เล่าเรื่องฉากมโนห์ราบูชาัญญสรุปลักษณะของฉากได้ความว่า

ลักษณะของฉากอยู่ในประเภทฉากเหมือนจริง ซึ่งแลดูสมจริงสมจังแสดงธรรมชาติตลอดจนถึงก่อสร้างภายในฉาก เช่นเดียวกับฉากมโนห์ราบูชาัญญที่แสดงให้เห็นพลับพลา ป้อมบ้านเมือง องค์ประกอบของฉากที่มีพลับพลา (ปัจจุบันไม่นิยมใช้) และแท่นนั่งทางด้านขวาของเวที ใช้เป็นที่ประทับของกษัตริย์และมเหสี ขุนนางผู้ใหญ่ ปุโรหิต ส่วนด้านหลังทางซ้ายของเวทีจัดเป็นคอกสัตว์ สำหรับบูชาัญญ โดยทางด้านหลังสุดจะมีป้อมและพลับพลา ซึ่งป้อมต้องแข็งแรง

พอที่จะให้ตัวละครขึ้นไปยืนรำ และเตรียมตัวบินหนีไปตามบทบาท ด้านหน้าคอกลีตัวมีแท่นบูชาัญญ (มักยกสูงเพื่อให้เป็นจุดเด่น) ซึ่งสมมุติเป็นกองไฟ วางเรียงจากแท่นหนึ่งประทับ ซึ่งกองไฟ เป็นเทคนิคพิเศษ ใช้พัดลมเป่ากระดาษแก้วที่เป็นสีแดงให้เกิดเป็นเปลวไฟแทนของจริง ส่วน วรรณนาการของฉากโดยปกติละครไทยมักไม่ค่อยมีวรรณนาการ แต่จะยึดแบบแผนที่มีมาแต่เดิม ในปัจจุบันส่วนที่เพิ่มเติมจากฉากนี้ คงมีแต่เทคโนโลยีสมัยใหม่ คือ

1. ส่วนของรอกที่แต่เดิมใช้มือคนหมุน ได้พัฒนาเป็นการใช้รอกไฟฟ้าแทน
2. การใช้เครื่องควบคุมไฟที่สามารถปรับแสงสว่างจากหรี่ให้สว่างขึ้น ทำให้ภาพ

สวยงามดูสมจริง

ความสำคัญเกี่ยวกับองค์ประกอบฉากในการแสดงชุดนี้ นอกจากจะช่วยให้ผู้ชมเข้าใจ ถึงการแสดง ช่วยให้ผู้รู้สถานที่ เวลา และเหตุการณ์กำลังแสดงอยู่แล้ว ยังช่วยเน้นความหมาย ของท่ารำบางท่าให้แลดูสมจริงสมจังตามท้องเรื่อง เช่น ตอนที่นางมโนห์ราทำท่ากระโดดเข้า กองไฟ กองไฟจะเป็นองค์ประกอบฉากอย่างหนึ่งที่ช่วยเสริมบรรยากาศการแสดง เพราะจะ ทำให้ผู้ชมเกิดอารมณ์ตื่นเต้น คล้อยตามไปกับท่วงท่าของผู้รำในขณะนั้นด้วย ⁴⁵

ตามคำบอกเล่าของ อาจารย์ จาตุรงค์ มนตรีศาสตร์ ผู้ร่วมแสดงในฉากนี้ได้ กล่าวว่า ลักษณะของโรงละครคอนเสิร์ตปาร์ค มีขนาดใหญ่กว่าโรงละครเล็ก (ติดกับโรงละคร แห่งชาติในปัจจุบัน) มีเก้าอี้น้อยตัวมีเวทีหน้ายื่นออกมา เวทีบนมีบันไดทั้งสองข้าง เวทีล่าง ยกพื้นขึ้นมาจากพื้นของที่นั่งคนดูพอควร ครุโหมด ออกแบบฉาก โดยด้านขวาของเวทีจัดเป็น ผนังฉาก อีกด้านหนึ่งค่อนมาทางกลางเวทีเป็นกำแพงสำหรับให้นักแสดงอีกคนหนึ่งซึ่งเป็นคน ละคนกับผู้รำมโนห์ราบูชาัญญ ซึ่งถูกชักรอกออกมาทางด้านซ้ายมือของเวที แล้วหยุดยืนตีบทบน กำแพงก่อนบินหนีไป ส่วนทางด้านริมซ้ายหน้าเวทีมีแท่นบูชาัญญ โดยมีคอกลีตัวอยู่ด้านหลังของ แท่น ลักษณะของแท่นนี้มี 3 ด้านยกเว้นด้านหลังมีขนาดใหญ่พอเพียงสำหรับผู้แสดงสามารถขึ้นรำ บนแท่นได้ แท่นที่สมมุติเป็นกองไฟนี้ใช้เทคนิคเข้าช่วยโดยพัดลมเป่าที่ปรับที่ผูกติดอยู่หลากสีและมี ตาข่ายล้อมรอบกรัดด้วยกระดาษแก้ว เวลาใช้แสดงถึงจะเสียบปลั๊กไฟ ⁴⁶

⁴⁵ สัมภาษณ์สุธี ปิวรุบุตร, หัวหน้างานศิลปกรรม โรงละครแห่งชาติ กรมศิลปากร, 15 ธันวาคม 2536.

⁴⁶ สัมภาษณ์ จาตุรงค์ มนตรีศาสตร์, อาจารย์วิทยาลัยนาฏศิลป์ กรมศิลปากร, 12 ตุลาคม 2535.

การแสดงอารมณ์และท่าทาง

ช่วงการแสดง	สีหน้าผู้แสดง
ช่วงก่อนบินเข้ากองไฟ	ยิ้มในหน้า โดยยิ้มออกมาเฉย ๆ ประกอบด้วยอาการกระพริบแก้มขยายออกนิดหน่อย ตาพองแสร้งทำเป็นเพื่อนรำให้ผู้ชมเพลิดเพลิน
ช่วงกระโดดเข้ากองไฟ	ยิ้มในหน้าแต่แสร้งปากเล็กน้อย ตาชำเลื่อง ทำหลอกล่อ
ช่วงจบ	ยิ้มในหน้า แก้มพอง ดวงตาขยายออกเห็นไรฟัน นิดหน่อย ปากเพยอพองาม แสดงถึงการเขาะเขี่ย

ในรำชุดนี้ผู้แสดงจะแสดงอารมณ์ในสีหน้าเดียวกันตลอดทั้งเพลง โดยสีหน้าของผู้แสดงจะยิ้มตั้งแต่ต้นจนจบ แต่จะมีกิริยาอื่นอย่างไรรู้ขึ้นอยู่กับบทบาทแต่ละช่วงของท่ารำ ส่วนกิริยาอาการที่เพื่อนรำเป็นจริงกิริยาที่นางเสแสร้งทำตลอดได้แก่ แสร้งทำเป็นเพื่อนรำให้ผู้ชมอยู่ในพิธีเกิดความหลงใหล และเพลิดเพลิน แสร้งทำให้ปุโรหิตตกใจด้วยการหลอกล่อ โดยท่าท่าจะกระโดดเข้ากองไฟ

ขั้นตอนและวิธีการแสดง

จากการศึกษาวิถีทัศน์ท่ารำมโนห์ราบุชาชัย (ดูภาพเคลื่อนไหวจากวีดีโอเทป และรูปภาพนิ่งจากภาคผนวก) แสดงท่ารำโดยนางบุษนาค ทรรทรานนท์ ใช้เวลาแสดงประมาณ 7 นาที เนื่องจากใช้ทำนองเพลงเดียวกันตลอดทั้งเพลง จึงกำหนดการแบ่งช่วงการแสดงตามบทบาทการแสดง

1. ช่วงทำออก ชอชทำออกสู่เวทีในทำนองเร็วปานกลางด้วยเพลงแบกบูชายัญ ซึ่งเป็นทำนองเดี่ยวใช้รำตลอดทั้งเพลง ช่วงออกนี้ใช้ทำรำจุดกึ่งกลางของเวที มีท่าเพียง 3 ท่า คือ สอดสร้อยมาลา ซึ่งเป็นทำออกสู่เวที บังสุริยา และท่ากราชช่วงนี้ใช้เวลา 50 วินาที
2. ช่วงนั่งรำ เริ่มตั้งแต่การนั่งคุกเข่าด้วยท่าไหว้ ต่อด้วยท่าเจิมหน้าผากใช้เพียงสองท่า ช่วงนี้ใช้เวลาประมาณ 43 วินาที ลำดับต่อไปอยู่ในช่วงของทำอื่น
3. ช่วงทำอื่น ช่วงนี้ต่อจากท่าเจิมหน้าผาก จนกระทั่งถึงท่าก่อนบินเข้ากองไฟ ท่าที่บรรจุใช้ในช่วงนี้ ได้แก่ ท่าสอดสร้อยมาลาแปลง ท่าจับหงายมือสั้น ท่าจับชายพก ท่ากั้นนรธา ท่าหลบ ท่าชูรังไก่อ ท่าเจ็ดลิน ท่าตบอกสองมือ ใช้เวลาแสดง 3 นาที
4. ช่วงบินเข้ากองไฟ เป็นการรำวิ่งโฉบเข้ากองไฟและวิ่งออกมาจากกองไฟใช้เวลาแสดง 2.15 นาที โดยรำท่าหงส์บินสลับทำอันตลอด ดังนี้
ท่าหงส์บิน-ท่าจิกสองมือ-ท่าหงส์บิน-ท่าจับหงาย 2 มือ-ท่าหงส์บิน-ท่าจิกสองมือ-ท่าหงส์บิน-ท่าจิกมือข้างเดียว-ท่าหงส์บิน-ท่าพ้อนใน
5. ช่วงจบ ใช้ทำบินสูงขณะหนึ่งแล้ว สอดสูงเป็นท่าอัมพร และใช้ทำบินสูงเป็นท่าวิ่งเข้าทางซ้ายของเวทีอีกครั้งหนึ่ง ใช้เวลา 15 วินาที

สำหรับวิธีการแสดง ใช้ผู้แสดงหญิง 1 คน เริ่มออกด้วยท่าสอดสร้อยมาลา วิ่งออกสู่กึ่งกลางเวที ก่อนทำท่าไหว้จะแสดงลีลารำรำก่อนด้วยท่าบังสุริยาโดยปาดมือไปมาข้างเดียว แสดงถึงลีลาการใช้ปีกของนกใช้นาฏยศัพท์คือ การเตาะเท้า ลักคอ หลังจากท่าไหว้ก็จะเป็นการแสดงท่ากรีดกรายพ้อนรำด้วยจริตกิริยาต่าง ๆ วิธีการแสดงช่วงนี้นอกจากจะมุ่งความงาม

ของท่ารำแล้ว ยังใช้ท่าทางที่แสดงความงามของเครื่องแต่งกาย และบางท่าอาจการใช้
 กระทบเท้า โดยแสดงวิธีการใช้กระทบเท้าให้เกิดเสียงเพื่อให้ฟังดูเข้ากับทำนองเพลง
 การใช้พื้นที่บนเวทีของช่วงนี้เน้นตรงจุดกึ่งกลางเวที หมายถึงไม่ว่าผู้แสดงจะเคลื่อนตัวไปที่ใด
 ก็จะกลับมาที่จุดกลางของเวทีเสมอ นาฏยศัพท์ที่ปรากฏในช่วงนี้ ได้แก่ ซอยเท้า โขยกเท้า
 ภูเท้า สะดุดเท้า กระทบเท้าเรียง ซยับเท้า

ช่วงท้ายรำโฉบระหว่างกองไฟกับกึ่งกลางเวที การรำกับกองไฟจะมีได้ราวรอบ
กองไฟ แต่เป็นการบินโฉบเฉี่ยวเข้ากองไฟแล้วบินแฉลบออกนอกกองไฟในทันที โดยมีได้บินล้อม
 รอบกองไฟ ดังนั้นลักษณะการบินจึงเป็นลักษณะเฉียงระหว่างกองไฟจับจุดกึ่งกลาง ส่วนการใช้
 กิริยาที่แตกต่างจากช่วงอื่นอย่างเห็นได้ชัด คือกิริยากระโดด 2 จังหวะ แล้วจึงก้าวอย่างซึ่งเป็น
 กิริยาที่กระทำก่อนท่าต่าง ๆ เสมอ ดังนี้ ท่าจิกสองมือ ท่าจับหงาย 2 มือ ท่าจิกมือข้างเดียว

กระบวนท่ารำ

จากการศึกษาวิถีทัศน์ท่ารำมโหรีราชภัฏฯ แสดงโดย นางบุณนาค ทรรทรานนท์
 สามารถแบ่งประเภทของท่ารำได้ดังนี้

1. ท่าสอดสร้อยมาลา	- ท่าคู่
2. ท่าบังสุริยา	- ท่าคู่
3. ท่ากรายมือ	- ท่าเดี่ยว
4. ท่าไหว้	- ท่าเดี่ยว
5. ท่าเจิมหน้าผาก	- ท่าเดี่ยว
6. ท่าสอดสร้อยมาลาแปลง	- ท่าคู่
7. ท่าจับหงายมือสั้น	- ท่าเดี่ยว
8. ท่าจับชายพก	- ท่าคู่
9. ท่ากนินรรำ (จับยาว)	- ท่าเดี่ยว
10. ท่าหลบ	- ท่าเดี่ยว
11. ท่าชูรังไก่อ	- ท่าเดี่ยว
12. ท่าเจ็ดฉิ่ง	- ท่าคู่

13. ทำตบอกสองมือ	-	ท่าคู่
14. ทำหงส์บิน (ทำบินต่ำ)	-	ท่าเชื่อม
15. ทำจิกสองมือ	-	ท่าคู่
16. ทำจับหงายสองมือ	-	ท่าเดี่ยว
17. ทำจิกมือข้างเดียว	-	ท่าเดี่ยว
18. ทำพ้อนใน	-	ท่าเดี่ยว
19. ทำยุงพ้อนหางและบินสูง	-	ท่าเดี่ยว

ท่ารำทั้งหมด 18 ท่า จัดอยู่ในประเภทท่าหลักด้วยทั้งหมดทุกท่ายกเว้นท่าหงส์บิน

ลักษณะเด่นของนาฏยศัพท์ในแต่ละช่วง

<u>ช่วงแรก</u>	ส่วนบน	ใช้ตัว	ลักลอบ	
	ส่วนล่าง	ชอยเท้า	เดาะเท้า	
<u>ช่วงกลาง</u>	ส่วนบน	ลักลอบ		
	ส่วนล่าง	จรดเท้า	โชนกเท้า	ถูเท้า
		สะดุดเท้า	กระทบเท้า	
<u>ช่วงสุดท้าย</u>	ส่วนบน	ลักลอบ		
	ส่วนล่าง	ชอยเท้า	กระโดด	2 จังหวะ

ต้นฉบับ หน้าขาดหาย

----- เส้นที่มีลักษณะ เป็นเส้นตรงและต่อเนื่องเหมือนกันทั้งแนว ซึ่งแสดงถึงความสม่ำเสมอของการก้าวเท้าที่ ๆ โดยไม่หยุดเป็นระยะ

x-x-x- เส้นตรงและกากะบาท เป็นเส้นที่มีรูปทรงต่างจากเส้นตรงตลอดแนว เพราะมีการสลับกันระหว่างเส้นตรงและกากะบาท การใช้เส้นในลักษณะนี้ต้องการสื่อให้เห็นถึงความแตกต่างและความไม่เสมอของรูปทรง ซึ่งใช้แทนความหมายทางนาฏศัพท์ที่เรียกว่า ซอยเท้าไม่เคลื่อนที่มีชื่อเรียกตรงกันข้ามกับ ซอยเท้าเคลื่อนที่ แบ่งแยกให้เห็นได้คือ

- การซอยเท้า

x การย้ายอยู่กับที่

x x x x x เป็นรูปกากะบาทเรียงตามแนวนอนทั้งหมด แสดงถึงการเคลื่อนไหวไม่หยุดนิ่ง แต่เคลื่อนไหวอยู่ตรงจุดใดจุดหนึ่ง มิได้กระจายออกไปสู่จุดอื่น ๆ

• • • • เป็นรูปจุดหลายจุด แสดงถึงการเปลี่ยนตำแหน่งของเท้าตลอดเวลาจากจุดหนึ่งไปอีกจุดหนึ่งโดยยึดกิริยาจุ่มเท้าที่กระทบกับจุดแต่ละจุดโดยการก้าวกระโดดของส่วนขาและเท้า

//////// เส้นเฉียงแสดงถึงลักษณะของการใช้เท้าที่เฉียงออกทางขวาและเคลื่อนไหวจนหมดช่วงจังหวะ

 เส้นโค้งที่แสดงถึงความต่อเนื่องอย่างกลมกลืนระหว่างกิริยากระทบเท้ากับซยับเท้า ทำให้เท้าเลื่อนออกจากจุดเดิมเสมอ

 เป็นเส้นหยักและต่อเนื่องใช้รูปทรงของมุมบนสุดและมุมล่างสุดแสดงลักษณะเด่นดังนี้

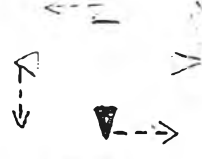

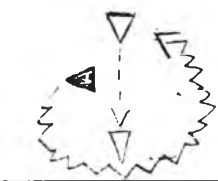

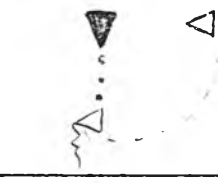
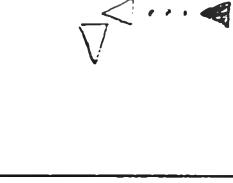
∧ = สก๊นต์เท้าสูงมาก

∨ = เพซอส์เท้าเล็กน้อย

■ มีลักษณะสี่เหลี่ยมทึบ เป็นรูปทรงที่ให้อารมณ์หนักแน่นแสดงถึงการฮ้ำเท้า
ลงตรงจุดใดจุดหนึ่งเพียงจุดเดียวให้เห็นเด่นชัด

∨ เป็นรูปหยักมุมเดียว ใช้แทนการมุ่งไปสู่จุดมุ่งหมายอย่างรวดเร็ว แสดง
ถึงการสะดุดเท้าไปข้างหน้าเพียงครั้งเดียวโดยมิได้ทำต่อเนื่องหลายครั้ง

ภาพแสดงตำแหน่งและการเคลื่อนไหวเท้าของผู้แสดงบนเวที

1			
4			
7			
10			
13	